

Pénz és terv – modellek és emberek

Beszélgetés Augusztinovics Máriával*

– *Az ötvenes években, amikor a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen tanultál, mennyiben volt más egyetemistának lenni?*

– Volt néhány nagyszerű tanárunk, akiktől élvezet volt tanulni: Nagy Tamás, Erdős Péter, Pach Zsigmond Pál, Markos György és néhányan mások. Persze most is vannak kiváló tanárok, tehát nyilván nem ez a nagy különbség.

Akkor sokkal kevesebb diák jutott egy tanárra, és a tanszékek munkáját felsőéves hallgatók is segítették, demonstrátoroknak hívták őket. Már első évtől kezdve sok szeminárium és gyakorlati foglalkozás volt kisebb, 15-20 fős csoportok számára. Ezek a csoportok amolyan állandó összetételű tanulókörként is működtek; minden csoport valamelyik tanszékhez tartozott, és azon a tanszéken volt egy ember, akinek feladata volt a csoporttal és tagjaival törődni – többnyire törődött is.

A csoportban, ha kellett, segítettük egymást. Az én csoportomban például volt egy született nyelvi antitalentum, mégis keresztülgyötörtük – sokunk kemény munkájával – a kötelező nyelvvizsgákon. Napi 6-10 órát együtt töltöttünk az egyetemen, együtt jártunk tanulmányi kirándulásokra, május elsején felvonultunk, és utána söröztünk a Ligetben. Ismertük egymás múltját és jelenét, családi és anyagi gondjait, szerelmeit és csalódásait. Nem állítom, hogy mindenki mindenkit imádott, és nem akarom idealizálni ezt az életformát: a magánéletbe való kollektív beavatkozás, a „kritika-önkritika” nevű foglalkozások tartalma és stílusa gyakran túlment azon a határon, amit az ember még elviselhetőnek érzett volna. De mindent egybevetve, mégis jó volt közösségben élni. Mostanában viszont a diákok alig ismerik egymást, erősebb a verseny, mint az együttműködés, a közöny, mint az egymással való törődés.

Volt még egy nagyon jó intézmény, kár, hogy megszűnt: az egy hónapos nyári szakmai gyakorlat, amit minden évben másutt kellett eltölteni. Én például voltam a Csepel Autógyárban, ahol az akkor kötelezővé tett *műszinter*v – műszaki-szervezési intézkedések terve – elkészítését bízták rám, amiről persze első nekifutásra azt sem tudtam, hogy eszik-e vagy isszák. (Éppen azért bízták rám, mert ők sem tudták.) Egy másik nyáron a KSH-ban voltam, ahol akkor készült Zala Júlia vezetésével az első „szocialista szerkezetű” nemzetjövödelem-mérleg 1949-re. Hogy bázisa is legyen, valami hasonlót 1948-ra is össze kellett ütni, bár adatok nemigen voltak – nekem például önállóan kellett megbecsülnöm az országutak mentén álló eperfák termését. Tudom, hogy ez most így mulatságos, de ilyesimből rengeteget lehetett tanulni. Ma persze a vállalatok és hivatalok nem engednék, hogy néhány odavezényelt egyetemista egy hónapig ott sertepertéljen, de akkor örültek a viszonylag írástudó, ingyen munkaerőnek.

Nem volt persze, ami ma természetes: pályázati lehetőség, külföldi tanulmányút, rangos külföldi egyetemen tölthető félév; téli sítúra és nyári tengerpart; diákjeggyel körbe Európában; internetről letölthető legújabb szakirodalom és adatbázis; állásbörze és fél-

* Az interjú megjelent a Racionalitás és méltányosság. Tanulmányok Augusztinovics Máriának című kötetben. (Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 2000.)

szemmel már harmad-negyedéves korban is amerikai PhD-re kacsintás. Szóval, jobb is volt, meg rosszabb is.

– *Mi történt az egyetem után?*

– A Pénzügyminisztériumba kerültem, de néhány hónap múlva „függetlenített”, azaz ösztöndíjas aspiráns (mai nyelven PhD hallgató) lettem három évre pénzügytanból. Akkoriban is le kellett rakni egy pár felesleges vizsgát, de nem kellett órára járni, és még egyszer meghallgatni, amit egyszer már hallottunk, az ember szabadabban gazdálkodhatott az idejével.

Aspiráns vezetőmnek, Antos Istvánnak köszönhetően tovább játszhattam a tanulni vágyó, ingyen munkaerő szerepét. Hónapokon át kísérhettem a frissen kitalált és elrendelt vállalati pénzügyi terv útját a Csepeli Papírgyárból indulva, majd a fokozatos összegzéseket követve, a Papíripari Igazgatóságon, utána a Könnyűipari Minisztériumon, azután a Pénzügyminisztérium ipari főosztályán keresztül, végül eljutva a „népgazdasági összesenhez” a Pénzügyminisztérium költségvetési főosztályára, mindenütt napi 12-16 órát teljesítve az ottaniakkal együtt. Az agyondolgozottak ugyanis már akkor is ki voltak találva, csak nem *workaholic menedzsernek* nevezték őket, hanem elnyúzott főkönyvelőnek.

Egy ilyen vállalati pénzügyi terv 5-6 centiméter vastagságú táblázatgyűjtemény volt. Tételes és vállalati szintre összegzett elő- és utókalkuláció, nyereségelszámolás, pénzforgalom, vagyonmérleg, talán még több is. (Mindezek ma előkelőbben, angol nevükön ismertek, de már akkor is léteztek.) Terv meg bázisnak az előző évi tény. Mindezt megkoronázta egy ugyancsak trükkös, keresztbe-hosszába egyeztetendő, összefüggéseket feltáró és ellenőrző táblázat, nem emlékszem, milyen névre hallgatott. Szegény vállalati és minisztériumi emberek, pénzügyesek, könyvelők és főkönyvelők csak ámultak és szenvedtek, pedig legtöbbjük értette a dolgát, sokan közöttük régi szakemberek voltak, egyáltalán nem írástudatlanok. A táblázatok zömével meg is birkóztak, de a „keresztbe-hosszába” táblázatnál többnyire elakadtak. Ennek lettem én a mindenütt szívesen látott szakértője.

Egyszóval, csoda jó volt. Szerencsés voltam: beleláthattam és beleérezhettem a valószínű világba, végigjárhattam a vállalatától a makroaggregátumig vezető utat, a hierarchia minden szintjén betekintheztem a többi szintek elől féltve őrzött titkokba, és mindezt néhány hónap alatt, anélkül hogy éveket kellett volna töltenem nem nekem való munkahelyeken.

– *Mi volt a cél ezeknek a terveknek az elkészítésével, volt egyáltalán valaki, aki összevetette a tervszámokat a későbbi tényadatokkal?*

– Már akkor is voltak gazdasági vezetők, akik tudták, hogy nem minden a termelés tervezése fizikai mértékegységben, hanem az is fontos, hogy mi mibe kerül, és mennyi nyereséget hoz. Őszintén szólva, nem tudom, hogy az év elteltével előírták-e tényadatok hasonló szerkezetű jelentését, mert addigra én már mással foglalkoztam. Annyi bizonyos, hogy ez a fajta pénzügyi igényesség 1954-ben Magyarországon korai és éretlen volt, kilógott az általános gazdaságirányítási gondolkodásból. Nagyon gyorsan, egy-két év után alaposan le is egyszerűsítették a vállalati pénzügyi tervezést.

– *Ezek szerint az aspirantúra nagyfokú szabadságot adott Neked a kutatásra?*

– Igen. Lehetett a fejemet törni olyasmin, amit nem értettem, és utána járni a tényeknek, amelyek elvezethetnek a megértéshez.

– *A világon sok érthetetlen dolog van. Aspiránsként miken törted a fejedet?*

– Az egyik érthetetlen dolog az volt, hogy hová lesz a költségvetés bevételi többlete – mert akkoriban az szokott neki lenni, nem hiánya; ez a tankönyv szerint a szocialista gazdaság fontos jellemzője volt. És ha véletlenül mégis hiány találna lenni, azt ki fizetné? A másik, még homályosabb ügy az volt, hogy honnan kerül elő, vagy hová tűnik el a pénz, mitől nő vagy csökken a forgalomban levő pénz állománya.

Forgalomban levőnek csak a készpénz számított, ami a lakosság kezében volt. Valamiért – elsősorban persze az áruhiánytól való félelem miatt – nagyon fontosnak tekintették, hogy ez a „kint levő” pénzmennyiség minél kisebb legyen. Az üzletekből a napi bevételt zárás előtt be kellett fizetni a postán. Egy időben olyan is volt, hogy délutánonként gépkocsikkal összeszedték a postafiókokban levő pénzt, és behordták a főpostákra, mert ami ott volt, az már nem számított készpénznek. Így a napi záróállomány kisebb volt, és ez megnyugtatta a politikusokat. Persze világos volt, hogy ez vicc; hogy semmit sem jelent, ha egy csomó papírt este összegyűjtenek, és reggel újra széthordják. A pénz nem a főpostán keletkezik. Hanem hol?

Tudom, most megint lehetetlennek tűnik, hogy mindez rejtély lett volna. De a közgazdasági elmélet – és nemcsak a világnak ezen a részén – akkor még az aranypénz bővületében élt. Tanultunk persze „pénzhelyettesítőkről”, úgymint a papírpénzről és a bankjegyről; ezek közül a papírpénz csúnya volt, mert kibocsátásával az állam bácsi semmiért jut valamihez, a bankjegy viszont szép, mert az a bank váltója, ami valódi pénzre szól. Ne felejtse el, hogy Bretton Woods még az aranyhoz kötött dollárra épült.

Ami pedig a pénzügyi gyakorlatot illeti, nekünk az egyetemen két tárgyunk volt, az egyik a költségvetési intézmények gazdálkodásáról szólt, a másik a vállalatok hitelezéséről; a kettőnek semmi köze sem volt egymáshoz. Mindkét tankönyvet oroszról fordították, de bennük – akkor nem tudtam, ma már tudom – éppúgy tetten lehetett érni a tízhúsz évvel korábbi nyugati nézeteket, mint a moszkvai magas épületek stílusában a chicagói felhőkarcolókat. Például, hogy rövid lejáratú betétekből nem szabad hosszú lejáratú hiteletet nyújtani, ezért a kereskedelmi és a befektetési banki tevékenység szigorúan elválasztandó egymástól. Ehhez mit szólna a mai, agyonliberalizált tőkepiac? Pedig nem is olyan butaság – lásd a délkelet-ázsiai és japán válságot.

A jegybank azonban nem betétből nyújt hitelt, hanem fordítva: hitelt nyújt, és ezt betétként jóváírja, azaz hitelből csinál betétet. A fogalmi felismerés persze az volt, hogy a betét nem más, mint számlapénz, vagyis pénz – nem hiába szól ma már a Te tankönyved M1-től M4-ig mindenféle pénzről. (A világhálón szaladgáló bitekkel majd még meg kell küzdenie a pénzelméletnek.) A „rejtélyek” magyarázata tehát a hitelpénz-mechanizmus léte és működési módja volt. Ezzel helyére került az állami költségvetés többlete vagy hiánya is. Mindez ma triviális, de akkor nem volt az. Számos kollégám és barátom kapásból lehülyézett, amikor azon kezdtem erősködni, hogy a pénz hitelnyújtás révén keletkezik, és hitel visszafizetése révén szűnik meg. Mindenesetre nagyrészt erről szólt a kandidátusi disszertációm.

– *Mi a hitelpénz-mechanizmust mint úttörő elméleti konstrukciót tanultuk. Miféle „tényeknek” lehetett ezzel kapcsolatban utána járni, és mi volt előbb, az elmélet vagy a tények?*

– Az alapvető és megrázó tény az volt, amit aspiránsként a Nemzeti Bank fiókjaiban és központjában láttam, hogy az MNB-nek nincs szüksége forrásra ahhoz, hogy hitelt nyújtson: egyetlen aktussal maga hozza létre a hitelt és „forrását”, a betétet. Érdekes módon ezt a tényt a hitelezésről szóló tankönyv nem kötötte az orrunkra, pedig nyilván a Goszbankban is voltak, akik ezt jól tudták. A tankönyv szerzői ezt valószínűleg nem tudták összeegyeztetni a „bankjegy aranyra szóló váltó” és a „milyen betétből milyen hitelt szabad nyújtani” című dogmákkal.

A tényt azonban még meg kellett érteni és magyarázni. Emlékszem, hogy rengeteg papírt firkáltam tele kis akasztófákkal, módszertanilag ugyanis a hitelpénz-mechanizmus nem érthető meg kettős könyvelés nélkül. Amikor az MNB nevű kis akasztófáról elindított tartozik–követel láncok és hurkok rendesen visszazártak a kiindulóponthoz, akkor zárt a fejemben az elmélet is.

A kis akasztófák persze csak sematikus, „modellszerű” ábrázolást jelentettek. A kettős

könyvelés szintézise a mérleg. A hitelpénz-mechanizmus aggregált tényei a Nemzeti Bank hitelmérlegében voltak megtalálhatók. A hitelmérleg forrásoldalán szerepelt többek között a központi állami forgóalapszámla is. Végso soron erre a számlára folyt be minden költségvetési bevétel, és erről hívták le a kiadásokat. A mindenkori bevételek és kiadások különbözeteként ezen a számlán halmozódtak fel az egymást követő évek költségvetési többletei. A napi forgalmat meg a PM költségvetési főosztályán figyelték, ahová minden reggel beérkeztek az MNB államháztartási fiókjától az előző napi bevételi és kiadási összesítések.

A hitelmérlegből és az állami forgóalapszámla forgalmából lehetett képet kapni arról, hogy a sematikus ábrázolás egyes akasztófáihoz milyen nagyságrendek tartoznak a valóságban. Megint csak azt kell mondanom, szerencsés voltam, hogy aspiránsként ezekre a helyekre beengedtek, és szóba álltak velem, hiszen ezek az adatok nem voltak nyilvánosak. Cserébe egy kicsit besegítettem, ha valaki éppen szabadságon volt, és szorított valami határidő.

– *Ennyi pénzügyes múlt után hogyan kerültél a Tervhivatalba?*

– Az aspirantúra után a PM költségvetési főosztályára mentem vissza. A feladatom az összevont pénzügyi mérleg összeállítása lett. Ez tulajdonképpen az állományi szemléletű hitelmérlegnek az adott időszak változásokat előirányzó vetülete volt, amelyben a központi állami forgóalap számla változásaként, értelemszerűen, a költségvetési egyenlegnek kellett volna szerepelnie, de a helyén a bevételek és kiadások részletezve voltak. Azt hiszem, valami hasonlót neveznek ma az „államháztartás jegybankkal konszolidált operacionális mérlegének”.

Csak az idegesített, hogy a Tervhivattalal egyeztetve, minden évben elkészítettük a tervet, anélkül, hogy akár egyetlen évről is ismertük volna a tényszámokat. Ezért nekiálltam magánszorgalomból, jórészt a hivatali munkaidő után az 1958. évi ténymérleget összerakni. Hát ebből lett egy néhány meglepetés, ami viszont jót tett a további tervezésnek. Mindenesetre, így kerültem kapcsolatba a Tervhivattal, ahol eredetileg is szerettem volna dolgozni, mert a makrogazdasági összefüggésekből nemcsak a pénzügyi felszín érdekelt, hanem az is, ami mögötte van. Hívtak, és én boldogan mentem, mihelyt lehetett.

– *Akkoriban történt a 13 üveg pezsgő esete?*

– Igen, de ezt már megírtam a Szemlében 1996-ban, a Leontief születésnapját köszöntő cikkben, nem szeretném hosszan ismételni. Röviden csak annyit, hogy az 1959. januári termelői árrendezés előzetes számításainál, papíron „eltűnt” 13 milliárd forint a nemzeti jövedelemből, ami akkor óriási összeg volt. A vállalatok és az irányító minisztériumok ugyanis túlbecsülték az anyagköltségeik árindexét, és alábecsülték saját értékesítésük árindexét, hogy jó kis nyereségtartalékot képezzenek maguknak. Lehetett tudni, hogy erről van szó, de hagyományos eszközökkel senkit sem sikerült tetten érni. Gadó Ottó, az OT pénzügyi főosztályának vezetője minden milliárdért egy üveg pezsgőt ajánlott fel a „becsületes megtalálónak”. Hosszú, eredménytelen keresgélés után végül is az akkor saktáblamérlegnek nevezett input-output tábla segítségével sikerült hiánytalanul előkeríteni mind a 13 milliárdot, és utána a 13 üveg pezsgőt egy nagy buli keretében ittuk meg.

Ez az eset bebizonyította, hogy az input-output a tervkoordináció kitűnő eszköze, mert feltárja a résztervek közötti inkonzisztenciát. Ezzel az input-output gyakorlati alkalmazása polgárjogot nyert az OT-ban, és utána én évekig ezzel foglalkozhattam.

– *A hatvanas években az Országos Tervhivatal a közgazdasági kutatás kiemelkedő intézménye volt. Mitől volt ez a hely különleges?*

– Jó kérdés. Első közelítésben a dolgot akár természetesnek is tekinthetnénk, hiszen az OT volt a népgazdasági szintű összefoglalás, koordináció, döntés-előkészítés központja, ahol sokat számoltak, és sokat kellett gondolkodni. (Bár a régi vice szerint előbb vágtak,

és csak aztán számoltak.) A feladat mellett azonban, azt hiszem, bizonyos adottságok is szerepet játszottak.

Az OT új intézmény volt, nem a Monarchiából a Horthy-rendszeren keresztül örökölt, miniszteriális bürokrácia maradványa. Az államapparátusban egyedülálló volt, hogy a kollégium (a vezetői testület) ülésén az egyes ügyek tárgyalásánál nemcsak a főosztályvezető, hanem az illetékes osztályvezető és az előterjesztést készítő, az ügyet igazán ismerő előadó is részt vett. Még alig voltam ott néhány hónapja mint előadó, amikor Ajtai Miklós elnökhelyettes felhívott telefonon – nem a titkárnőjével hivatott, nem is a többlépcsős „szolgálati úton” keresztül üzent –, hogy megkérdezze, tudok-e angolul, mert ha igen, akkor ki akar küldeni Genf-be egy input-output konferenciára, mivel ezzel én foglalkozom a Hivatalban. Hát az utazásokat sem így intézték másutt. Én meg így jutottam életemben először Nyugatra, egy tudományos konferenciára.

Másrészt a működésben volt valami folyamatosság, ami lehetővé tette, hogy az emberek tapasztalatokat szerezzenek. Az elnökök jöttek és mentek, volt közöttük bunkó is, meg kultúrember is, ettől függően valamit ártottak vagy használtak, de mély nyomot általában nem hagytak maguk után. Az érdemi ügyintézők és középvezetők viszont sok-sok évet töltöttek ott, és legtöbbször az elnökhelyettesek is belülről emelkedtek fel a ranglétrán. Hetényi István például előadóból lett osztályvezető, aztán főosztályvezető, aztán első elnökhelyettes. Ismert minden embert és minden ajtót a házban, minden problémát és módszert; ugyanakkor kezdeményezett és támogatott mindent, ami új. Hosszú időn át tulajdonképpen ő biztosította a vezetés folytonosságát és szakszerűségét.

Nem akarom persze az OT-t sem idealizálni. Egyrészt ott is volt intrika, hatalomféltés és információs monopólium, ha nem is annyi, mint másutt. Másrészt, ha valaki nagyon sokáig ül ugyanannál az íróasztalnál, hajlamos begyöpösödni, azt hinni, hogy ő már mindent tud, és mindent ő tud a legjobban. Így az új módszerek, a matematikai modellek és a számítástechnika alkalmazása bizony kemény ellenállásba ütközött, minden lépésért meg kellett harcolni. Ha őszinte akarok lenni magamhoz, be kell látnom, hogy mindez mindvégig csak díszlet maradt, legjobb esetben valami párhuzamos gondolatébresztő, de soha nem vált az „igazi” döntés-előkészítés eszközévé. Az igazi döntések alkuban születtek – azt hiszem egyébként, hogy ez mindenütt így van.

– *Volt munkatársaid, akik közül ma sokan vezető beosztásban dolgoznak különböző területeken, legendákat mesélnek a Tervhivatalban töltött időről, az ottani munkáról. Hogyan sikerült egy ilyen csapatot kinevelni és összetartani?*

– A dolog a kiválasztásnál kezdődik. Szorgalmas butácskákból és lusta zsenikből sosem lesz jó csapat. Mindig nagyon szerettem fiatalokkal dolgozni, de csak a „csillogó szemű” fajtával, amelyik érdeklődik, vág az agya, ugyanakkor tud és akar tanulni és dolgozni. Voltak persze téves választások, de aki nem volt odavaló, hamar megérezte, és magától eltűnt; egyetlenegy esetben fordult csak elő, hogy nekem kellett valakit elküldenem.

A legfontosabb, hogy legyen valami közös cél, valami feladat, amittől az ember úgy érzi, hogy amit csinál, az érdekes, hasznos és fontos. A mi esetünkben ez a matematikai modellek tervezési alkalmazása volt. Ha megvan a csapat és a feladat, akkor az együttes munka, az együtt megélt sikerek és kudarcok már kialakítják a közösséget, amelyben az emberek jól érzik magukat. A teljesítményt persze keményen meg kell követelni, de azt a munka eredménye méri, nem a munkaidő. A munkatársaimat eleinte sokat székírozták azért, mert reggel „késnek”. A székíróknak mindig azt mondtam, hogy szívesen látjuk éjjel kettőkor a számítóközpontban, ahol mi lenni szoktunk, de aztán reggel pontos legyen ám a hivatalban! Egy idő múlva leszoktak rólunk.

– *Mennyire volt az input-output, illetve maga a tervezés szocialista technika?*

– Ez nézőpont kérdése. Ha tervezésen központi diszpécserszolgálatot értünk, azt, hogy

egy állami hivatalból mondják meg, hány pár félhosszú, barna cipőfűzőt kell negyedévenként gyártani Karakószörcsögön – hát ilyen persze a tőkés gazdaságokban soha nem volt. Bár szerintem ennek a szocializmushoz sincs semmi köze, ez meghatározott történelmi körülmények között kialakult, primitív gazdaságirányítási technika volt.

Ha az ellenkező véleteleből indulunk, miszerint a tökéletes piac mindent elintéz, az állam pedig semmibe ne ártsa bele magát, akkor persze mindenféle tervezés és input-output tilos, nemcsak hogy „szocialista”, hanem egyenesen a „gonosz birodalmába” tartozó, bolsevista trükk (mint a szakértelem). Nem véletlen, hogy az input-output modell az Egyesült Államokban érte a legtöbb támadás, és ott kapta a legkevesebb „hivatalt”, állami támogatást.

Ha viszont értelmesen közelítjük a dolgot, akkor tervezni annyi, mint felmérni – amennyire lehet – hogy mi várható a jövőben tőlünk függetlenül (adottságok); mi az elsődleges, másodlagos, n -edleges célunk (preferenciák); adott körülmények között melyik cél milyen mértékben érhető el, esetleg melyik melyiknek a rovására (kvantitatív opciók – ehhez sajnos számolni kell, modellel vagy anélkül); milyen eszközökkel lehet ezt vagy azt elérni (cselekvési opciók); végül az opciók közül választani (döntés). Minél bonyolultabb a probléma, minél tagoltabb a döntést előkészítő szervezet, annál fontosabb minden tervezési lépésben az összehangolás, az egyeztetés; annak pedig aligha nélkülözhető eszköze az input-output technika.

Nem állítom, hogy az OT tökéletesen látta volna el a maga koordinációs feladatát; a fel sem tárt diszkrepanciák, a szőnyeg alá söpört ellentmondások mindig sok bajt okoztak. A 13 üveg pezsgő rövid távú esete mellett egy másik, klasszikus, hosszú távú történet: Rácz Jenő, valamikor volt kiskazda pénzügyminiszter, később tervhivatali főelőadó, egyébként kiváló közgazdász, akit mi már csak Jenő bácsinak szólítottunk, a hatvanas évek elején az első húszéves tervezési kísérlet keretében privát szorgalomból kiszámította, hogy a fogyasztási normatívák alapján távlatilag tervezett élelmiszer-, ruházat-, bútort-, hűtőszekrény- és egyéb tartós fogyasztási cikkek mennyiségek nem férnek el a lakások távlatilag tervezett négyzetméterein. Ma már tudjuk, hogy mennyire igaz volt.

Sajnos, sokan ma sem értik, hogy a makrogazdasági tervezés lényege nem a dirigizmus, a „tervutasítás”, hanem a koordináció. Nem tudták, mit tesznek, akik szétverték a Tervhivatalt anélkül, hogy a funkciót – jobban – betöltő utódszervezetről gondoskodtak volna. Nem maradt más koordinációs mechanizmus, mint az állami költségvetés, de az csupán pénzosztó csatatér, semmi köze a mögöttes, érdemi állami tevékenységek összehangolásához. Mindig elképedek, amikor „hírértékű” eseményként tudatják velem, hogy két miniszter együtt ebédelt.

– Szóval mindennek semmi köze a szocializmushoz?

– Ahhoz van köze kapitalizmusnak vagy szocializmusnak, más szóval a tulajdonviszonyoknak, hogy az állam mit és mennyit vállal a gazdaság irányításából vagy legalábbis szabályozásából, meg a társadalmi problémák kezeléséből, vagy hogy egyáltalán mihez van ereje a globalizálódó világban – ez éppen korunk egyik nagy, nyitott kérdése. De amit és amennyit vállal, azt érdemes terveznie, különben ellentmondásos kapkodásba keveredik, és biztosan nem oda jut, ahova szeretne.

Nem véletlen, hogy az input-output fénykorában Norvégiától Indiáig és Párizstól Moszkváig nagyon népszerű volt. Tervhivatalok vagy tervezési intézetek, vagy ahol ilyen nem volt, ott a pénzügyminisztériumok számolták és alkalmazták, állami, kormányzati szinten. A sorozatos nemzetközi input-output konferenciák a nagy tapasztalatcsere fórumai voltak. Az amerikai kollegák meg irigykedtek, mert azt látták, hogy ahol tervezés folyik, ott a közgazdászok legalábbis a makrogazdasági döntések közelébe juthatnak, még ha végül is nem valamiféle „optimális modellmegoldás” válik tervvé.

– *Mint tervező-modellező tehát kiterjedt nemzetközi kapcsolatokra is szert tettél. Az utazási lehetőségen kívül ennek mi haszna volt?*

– Valóban sok helyen járhattam, és sok kiváló közgazdászt ismerhettem meg, de a lényeg, hogy ráláthattam a világra. 1975-ben Indiában és Bangladesben járva, meg később – és most újra – az ENSZ fejlesztéstervezési (újabbban fejlesztéspolitikai) bizottságában megtanultam, hogy milyen más olyan országban tervezni, ahol évtizedekig azon huzakodtunk, hogy „túlzott” volt-e az iparosítás, vagy sem, mint ott, ahol az a kérdés, hogy jövőre mennyi embernek jut ennivaló, és hány millióan fognak éhen halni. Azóta is mindig bánt a lelkiismeret, amikor az ételmaradékot lazán a szemétkébe dobom.

– *Miért jöttél el a Tervhivatalból?*

– Én a Tervhivatalt eleve is csak amolyan meghosszabbított „szakmai gyakorlatnak” terveztem, hiszen mindig a kutatás vonzott igazán. Hát ez a kis „gyakorlat” alaposan meghosszabbodott, tulajdonképpen mindegy, hogy milyen okok miatt. De a nyolcvanas évek elején már legfőbb ideje volt a váltásnak, és ugyanolyan boldogan jöttem át az MTA Közgazdaságtudományi Intézetébe, mint ahogy annak idején az OT-ba mentem.

– *Honnan jött az életpálya-finanszírozás mint kutatási terület ötlete?*

– Már a tervhivatali népgazdasági modellekben is zavart, hogy az emberek csak kétféle álrúhában szerepelnek: mint munkaerő, amelynek a mennyisége korlátozó feltétel, és mint „lakossági fogyasztás”, amely a leggyakrabban maximálandó célfüggvényünk volt. A kettő közötti, túlnyomórészt piacon kívüli, kölcsönös összefüggés a standard makro-ökonómiából hiányzik.

Az életpálya-finanszírozásnak két izgalmas tulajdonsága van. Az egyik, hogy expliciten szerepelnek benne az emberek, itt tehát azt lehet nézni, hogy hogyan hat egymásra az emberi élet és a gazdaság, amely végső soron mégiscsak emberi tevékenység, és az emberekért van, nem a profitért vagy a növekedési ütemért. A másik, hogy ennél hosszabb távú problematika nem létezik. Az OT-ban tizenöt-húsz éves terveket próbáltunk csinálni, és néhány megszállottól eltekintve, már ezt is mindenki képtelenül hosszú időszaknak tekintette. Az átlagos emberi élet hossza viszont ma 70-80 év. Egy népességben mintegy száz születési évjárat él együtt, akik közül a legöregebbek 100 éve születtek, a legfiatalabbak közül sokan 100 év múlva fognak meghalni. Egy adott pillanat népességének együttes múltja és jövője tehát 200 éves időszakot fog át.

– *Hogyan keveredett bele a nyugdíjreformról szóló vitákba? Jelentett ez a kiruccanás valamiféle változást az elméleti modellezéshez való viszonyodban?*

– A nyugdíjreformba először valóban csak „belekeveredtem” mint „életpálya-szakértő”. Aztán a dolog kezdett élesben menni, és egyszerűen nem lehetett szó nélkül nézni, hogy tovább akarják rontani azt, amit pedig alaposan meg kellett volna javítani. Minden lehetséges fórumon, sokszor nyilvánosan is, elleneztem a magánpénztárak létrehozását, és próbáltam érvelni a társadalombiztosítási rendszer tisztességes, alapos reformja mellett. Utólag is az a véleményem, hogy a magánpénztárak csak a nagy tőkeerővel rendelkező bankoknak és biztosítóknak jók, nem a biztosítottaknak, de ennél is nagyobb baj, hogy a társadalombiztosítási rendszer reformja tulajdonképpen elmaradt. Azt gondolom, hogy ami történt, megtörtént, a magánpénztárakat megszüntetni már nem lehet, bár működésüket a biztosítottak érdekében gondosabban kellene szabályozni. Ami viszont elmaradt, még pótolható és pótlendő: a társadalombiztosítási rendszer átfogó reformja még hátravan.

A nyugdíjviták során – meg egy öt országra kiterjedő, nemzetközi kutatás keretében is – sokat tanultam a létező nyugdíjrendszerek működéséről és problémáiról. Ez ahhoz a következtetéshez vezetett, hogy a népszerű, standard elméleti modellek – például az együtt élő generációk vagy az életciklusmodellek – nem alkalmasak a valóság ábrázolására, még stilizált példabeszédként sem. Nemcsak azért, mert életidegen stacioner felte-

véseken alapulnak, hanem mert ezzel összefüggésben nagyon szegényes fogalmi apparátussal dolgoznak. Nem foglalkoznak például a nyugdíjrendszeren belüli jövedelem-újraelosztással, ami pedig a valóság egyik kritikus problémája. Ugyanakkor óriási irodalma van a nyugdíjreformoknak, de ez az irodalom inkább ideologikus (vagy reklámozza, vagy kiátkozza a tőkésített magánnyugdíjalapokat), mintsem elméleti. A nyugdíjgazdaságtan elméletében és modellezésében tehát valami újat kellene kitalálni. Ezzel kínlódom mostanában, persze egyáltalán nem biztos, hogy sikerülni fog.

– *Miben különbözik a modellek alkalmazása a matematikai közgazdaságtantól?*

– Korábban, naivan és tudatlanul, azt hittem, hogy a kettő ugyanaz. Ma már tudom, hogy terminológiai kérdésről van szó, és a matematikai közgazdaságtannak nincs általánosan elfogadott, egyértelmű definíciója – mint annyi más közgazdasági fogalomnak sem.

Az alkalmazás elég világos. Van egy problémám, megpróbálom szabatosan megfogalmazni, az összefüggéseket formálisan is leírni – többnyire némi elhanyagolás árán, mert másképp nem megy –, és ha szerencsém van, ebből olyan struktúra alakul ki, amelynek létezik vagy kidolgozható a matematikai megoldása. Született egy modell, válaszol a problémámra, csak nem szabad elfeledkezni a kényszerűen tett elhanyagolásokról, a feltevésekről. Az eljárás szépsége, hogy tiszta, egzakt, bizonyított. Itt a matematika módszer, eszköz a közgazdasági probléma megfogalmazásához és megoldásához.

A fordítottját nagyon nem szeretem: veszünk egy matematikai tételt, vagy szerkesztünk egy lemmát, kitalálunk hozzá egy közgazdaságinak titulált problémát ürügynek, és írunk belőle egy cikket, mert a publikációs listát hizlalni kell. Sajnos, a kortárs irodalomban ez teng túl. Simonovits András barátom szokta mondani, hogy túl sok közgazdász van a világon. Ezzel a véleményével nincs rossz társaságban: Galbraith majdnem szó szerint ugyanezt mondta a minap a BBC *World Hard Talk* című műsorában.

– *Többször elmondtad, hogy a közgazdasági gondolkodásból a marxista hagyomány áll Hozzád a legközelebb. Nincs ez ellentmondásban a modellek középpontba állításával?*

– Miért lenne? Ha Marxnak rendelkezésére állt volna az a matematikai apparátus, amelyet ma a BKE-n első éven tanítanak, akkor nem kétszektoros számpéldával vesződött volna, és nem pocskolta volna az idejét arra, hogy minden jelentéktelen kortársának minden ostoba megjegyzésére reagáljon. Nem pepecselt volna tizenhat évig A tőke első kötetével, és nem hagyta volna Engelsre a második és harmadik kötet összefércelését.

– *Mi az, ami jó, és a marxizmusban megvan, de a mainstreamből hiányzik?*

– Marx a korabeli tőkés gazdaság és társadalom valóságát akarta megérteni. A valóság csak változásában, múltjával együtt érthető meg. A benne rejlő ellentmondások pedig hordozzák a jövőt, függetlenül attól, hogy képesek vagyunk-e azt előre látni. Másodszor, Marx a klasszikus politikai gazdaságtani hagyományokat követve – és nyilván nem függetlenül a korabeli munkásmozgalomban játszott szerepétől – a gazdasági folyamatok társadalmi következményeit, az egymásnak feszülő érdeellentéteket is látta, és leírta. Nem az a lényeg, hogy a korabeli viszonyoknak megfelelően definiálta a munkásosztályt és a tőkésosztályt, hanem hogy a manapság divatos, banális kifejezéssel „társadalmilag érzékeny” közgazdasági elméletet alkotott. Harmadszor, mindezekből következik, hogy a történelmet ugyan emberek csinálják, de nem úgy, ahogy véletlenül éppen eszükbe jut, hanem úgy, ahogy a történelem csinálta őket.

Amit a neoklasszikus főáramlatban nem szeretek, az pontosan mindennek az ellenkezője. Ott nincs történelem, hiszen az egyének az idők kezdete óta mindig maximálják hasznosságfüggvényüket, ezáltal beletalálnak a piaci egyensúlyba, és abban aztán benne is ragadnak az idők végezetéig. Jó, tudom, vulgarizálok, nem ennyire primitív ez az elmélet; mai, erősen matematizált formájában még intellektuálisan vonzó is, mert szép feladványokat lehet benne konstruálni és megoldani. De az tény, hogy alapkérdésekre nincsenek válaszok. Mégis, hogyan juttatta el a piaci egyensúly az emberiséget a neoliti-

kus mezőgazdasági forradalomtól a huszadik századvég információs forradalmáig? Miért vannak gazdagok és szegények? Hogy lehet, hogy a társadalmi változások nem Pareto-optimalisak, mindig vannak nyertesek és vesztesek, és majdnem mindig a vesztesek vannak többen? Tényleg megszűntek a gazdasági ciklusok, tőkéletes a tőkés gazdasági rend, és elérkeztünk a történelem végéhez? Szamárság.

A neoklasszikus elmélet nem megérteni akarja a tőkés gazdasági rendszer valóságát, hanem elleplezni. Ezt szolgálja a profit fogalmának kiiktatása, a piac – és újabban már szinte kizárólag a pénz- és tőkepiac – középpontba állítása. Ehhez kiváló eszköz a huszadik századi tudományt általában jellemző redukcionizmus, az a felfogás, hogy az egész nem más, mint a részek összege, és ha mindig kisebb részekre sikerül bontanunk, akkor megértjük – vagy elfelejthetjük – az egészet. A közgazdaságtanban ez úgy szól, hogy ha megmagyarázzuk az egyének viselkedését, akkor már le is írtuk a rendszer működését; ez pedig nem igaz.

Nekem nagyon nagy intellektuális élmény, és bizonyos értelemben szellemi elégtétel figyelni – már amennyire meg tudom érteni, és követni tudom – azt a tudományos paradigmaváltást, amelyik most van kibontakozóban. Alig tizenegy éves késéssel végre megjelent magyarul James Gleick *Káosz* című könyve, melegen ajánlom minden gondolkodó közgazdásznak. Olvasható, mert hallatlanul izgalmas, mert nem az egyes tudományágak technikájában elmerült szakembereknek szól, hanem írástudó laikusoknak. A káoszelmélet persze rossz elnevezés, hiszen éppen arról van szó, hogy amit káosznak érzékelünk, abban felfedezhető a rend. Át is nevezték később *komplexitásnak*, azután a *dinamikus rendszerek elméletének*. Ez így sokkal elegánsabb, de, sajnos, megint a matematikai formalizmus irányába visz el, a lényeg gyakran háttérbe szorul.

Az itt-ott megjelent közgazdasági alkalmazási kísérletek sok ellenérzést váltottak ki, és nem alaptalanul. A közgazdaságtan számára ugyanis nem arról szól a mese, hogy bifurkálnak-e az idősorok, hanem arról, hogy az egész nem érthető meg pusztán a részeiből, hogy minden mindennel összefügg, hogy a véletlennek is van oka, hogy a kezdő feltételek meghatározzák egy rendszer időbeli pályáját, tehát van determináltság, és van történelem. A Gleick-könyvben sokszor mulatságos, ahogyan a fiatal „káoszosokat” vilámcsapásként éri mindezeknek a teljes újdonsága – mert az egyetemeken, ahová jártak, nem volt dialektikus materializmus nevű kötelező tantárgy.

– *Ígérem, hogy a Gleick-könyvet elolvasom, de most térjünk vissza a marxizmushoz!*

– Nem tudom, miben értenék egyet, és miben nem azzal a kevés közgazdással, aki nyíltan vállalja, hogy marxistának nevezze magát. Nem tudom, mert nem ezt olvasom, nem ezzel foglalkozom. Annyi világos, hogy a közel százötven évvel ezelőtti valóságról leírt mondatokat nem lehet örökérvényű tantételeknek tekinteni; az ilyenfajta dogmatizmus senkit sem vonz, inkább taszít.

Már röviddel A tőke megjelenése után lényeges új fejlemények mutatkoztak a valóságban. Ebből sokat feldolgozott például egy Uljanov nevű, kitűnő orosz értelmiségi – kár, hogy a svájci emigrációból haza kellett mennie Lenin néven forradalmat csinálni. Az ehhez gyártott ideológia, miszerint a kapitalizmus meghaladása nem a legfejlettebb térségben fog bekövetkezni, hanem a leggyengébb láncszemet kell szétverni, a huszadik század legnagyobb tévedésének bizonyult. (Egyszer nagyon kihúztam a gyufát, majdnem pártfegyelmet kaptam, amikor azt találtam mondani, hogy a szocializmus a cári Oroszország romjain a történelem leghülyébb vicce.)

Ambár nem igaz, hogy a próféciaik mind tévesnek bizonyultak volna. Ki tagadhatná, hogy a tőke koncentrációja és centralizációja monopóliumokat és oligopóliumokat szül? Sőt, nézd meg a mostani merger hullámot: most már nem is arról van szó, hogy a nagy halak megeszik a kis halakat, hanem arról, hogy a nagy cápák egyesülnek, és bálnaméreteket öltenek. Néhány kis halat meg megtartanak maguk körül, de nem versenytársnak,

hanem mert jövedelmező módszer az outsourcing. Ki tagadhatná, hogy a pénztőke uralma alá hajtotta az ipari tőkét, és némileg élősdivé vált? (A *némileget* csak Király Juli kedvéért engedem meg.)

Még az is bejött, hogy nemzetközivé válik a világ – csak nem a munka, hanem a tőke teszi azzá. Nem akármilyen kis különbség, de nem változtat azon, hogy a korlátlan terjeszkedés a tőke lényegéhez tartozik, és ennek áldozatul esnek a nemzetállamok, amelyek kihordták és csecsemőkorában dajkálták. Úgy tűnik, azok a „próféciai” teljesültek, amelyeket a tőkés gazdaság természetének elemzéséből vezettek le, és azok hullottak el, amelyek forradalmi illúziókból fakadtak.

Mindenesetre, számomra a marxizmusból nem a tantételek és nem is a jövődölések fontosak, hanem a szemlélet, a megközelítési mód. Axiómák és életidegen feltevések helyett törekvés a valóság megismerésére, megkövült egyensúly helyett történetiség, apológia helyett a társadalmi ellentmondások feltárása. Az eufémikus és időtlen „piacgazdaság” helyett annak felismerése, hogy a kapitalizmus egyike a történelmileg kialakult és meghatározott társadalmi-gazdasági rendszereknek, amelyek még ki tudja, hány fejlődési foka van hátra, de amely egyszer valahol valahogyan át fogja adni a helyét valami másnak – nem tudom, mikor hol hogyan és milyen lesz a más.

– *Mi a viszony számodra tanítás és kutatás között?*

– Erről illik ódákat zengeni, hogy mennyire összetartoznak, feltételezik és megtermékenyítik egymást, és így tovább. A valóság prózaibb, vagy legalábbis az emberek különbözők. Ismertem nagyszerű tanárt, akinek életében egy eredeti gondolata nem volt, de mindenkinél jobban, világosabban tudta elmagyarázni mások gondolatait. Ismerek kiváló kutatókat, akik halálra untatják a diákokat, mert csak motyognak az orruk alatt, és óránként háromszor telefirkálják a táblát.

Ami engem illet, be kell vallanom, hogy van valami, amit őszintén utálok: standard tankönyvből tanítani több száz fős előadóteremben. Ezt itthon majdnem mindig sikerült elkerülnöm, de Amerikában kétszer is csapdába estem. Nagy megtiszteltetésnek éreztem, mikor meghívtak a hatvanas évek végén a University of Michiganre, a nyolcvanas években pedig a Wesleyan Universityre, hogy tartsak graduate kurzust a saját témáimból. Aztán kiderült, hogy a tanári kar nem tűri a kivételezést. Miért csak ők szenvedjenek? Szíveskedjék csak a vendégprofesszor is tanítani Macroeconomics 1-et is, elsőéves undergraduate hallgatóknak! Elég borzasztó volt, különösen azért, mert az amerikai elsőévesek felkészültsége mélyen a magyar érettségi szintje alatt van. A „saját” graduate kurzusom sem tudott igazán kárpótolni.

Viszont a University of Michiganon olyan számítóközpont volt, amelyenről itthon akkor még álmodni sem lehetett; ott tanultam meg Fortranban programozni, aminek később nagyon nagy hasznát vettem. A Wesleyan Universityn meg a könyvtár volt óriási, nem hiába gazdag magánegyetem. Minden szabad időmet és majdnem minden pénzümet másolásra fordítottam; a papírtömeg aztán hajón jött haza utánam, mert repülőgépen azt a túlsúlyt nem lehetett volna kifizetni.

Amit szeretek, az kis csoportot tanítani olyasmire, ami engem érdekel. Lehetőleg nem kötelező, hanem választható tárgyként, mert akkor van rá esély, hogy a hallgatókat is érdekli. Mégis, minden félét szorongva kezdek: vajon hány csillogó szemű lesz a csoportban, és mit tudok kezdeni a többivel? Ha jó a csapat, akkor minden óra élvezet. Ha nem, akkor elég nyomasztó, az ember úgy érzi, hogy hiába gyötri magát.

A megtermékenyítésből annyi igaz, hogy egy-két jó kérdés alaposan megdolgoztatja az embert, és gyakran előfordul, hogy a válasz csak jóval később születik meg, amikor a diák már régen el is felejtette, hogy mit kérdezett. Fordítva is igaz, hogy nagyon jó a legújabb agyszüleményeket kipróbálni szegény diákokon – ha ők túlélnek, mehet a dolog tovább. Az persze nem biztos, hogy ez a hallgatóknak is jó, mert így nem elég kiegyen-

súlyozott a féléves anyag. Minden évben másképpen próbálkozom, az elejét a végére teszem, túl sok vagy túl kevés olvasmányt követelek – sose vagyok igazán elégedett. Kellene már egy jó tankönyv az emberi életpálya finanszírozásáról; persze akkor meg már elég unalmassá válna tanítani. Ami a legjobb, hogy majdnem minden évben akad egy-két igazi csillogó szemű, akiből aztán később kollégák vagy éppen barátok lesznek.

– *Mit szeretnél még csinálni?*

– Hát, mint mondtam, kellene az az új nyugdíj-gazdaságtani elmélet, meg – ami nem teljesen ugyanaz – kellene ez a bizonyos jó tankönyv az életpálya-finanszírozásról. Ezenkívül egész életemben azt ígértem magamnak, hogy a pálya végén visszatérek a pénzügy-mélethez. Mind a három biztosan nem fog menni; jó, ha az egyikből lesz valamennyi.

Megyeri Krisztina